

ТЮРКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Вадим Ільїнський (Запоріжжя), краєзнавець,
Юрій Вілінов (Запоріжжя), краєзнавець

Постполовецький фактор в історії Східної та Центральної Європи

Історія – і царська, і радянська, і – одностайна в тому, що після монгольської навали половці були знищені, як народ! А чи так?

Половці, що їх в Європі звали куманами, а в Азії – кипчаками, прийшли в наші степи зі сходу у середині XI ст. За двісті років вони обросли містами та зв'язками династій, частково прийняли християнство. Дружина Юрія Долгорукого, мати Андрія Боголюбського, була дочкою половецького хана Аепа.

Половці полонили князя Ігоря, і він мав змогу оцінити їхні танці! Зі „Слова о полку Ігоревім” знаємо на іменна половецьких ханів – Кончак і Кзак. Кончак доводився Ігорю та легендарній Ярославні сватом – в них спільні онуки. Про шлюб Володимира сина Ігоря з Кончаківною домовилися ще до знаменитого похода. Майбутній зять потрапив до тестя в полон – „тяжке життя князя-підлітка!” Через два роки „прийшов Володимир Ігоревич із Половців з Кончаківною. І справив Ігор Святославович весілля синові своєму, і звінчав його і її, Свободу, з дитям Ізяславом” [1, 346]. Ізяслав Володимирович загинув серед дюжини інших князів в битві на Калці в 1223 р. [1, 381].

На Калку об'єднані сили Русі та половців виступили від Хортиці (остання згадка в літописі) – місця зимівлі одного з улусів Бурчевичів.[2, 740–743], ханів лукоморських половців. Лукоморські культурні риси археологічно обмежені теренами від устя річки Самари до устя річки Молочної з півночі на південь та від витоків річки Вовчої до річки Білозерки з сходу на захід. Виходить такий собі еліпс з одним з центрів в південно-східному краю Великого Лугу та в Протолчому [2, 263–254].

Союз придніпровських та лукоморських половців з 1096 до 1167 р. (сімдесят років!) очолював літописний хан Боняк Шолудивий. Чому шолудивий? Гадаємо тому, що прожив не менш 90 років, а в цьому віці звичайно лисіють та вкриваються шкірними кератомами. Боняк об'єднав орди під тотемом „вовк”. „Вовча” династія в літописах руських – Бурчевичі, в арабських джерелах – Бурджогли. Боняк Бурчевич був головою східної гілки орди, що зимувала на річці Вовчій. Ось з якої давнини йде її назва!

Брат його Тааз, правив західним крилом союзу та зимував у Великому Лузі. Літні пасовища їх – на річках Молочна та Утлюк. В 1103 р. улуси хана Тааза розгромлені на острові Хортиця (перша згадка про нього в літописі) та в плавнях [2, 662].

Син Боняка, Севенч – хан „диких половців”, що покинули місця дідівського поселення. Тому втратив права на спадщину. Улус Тааза залишився в районі

Великого Луга – Хортиці – Молочної. Син Тааза, Аклан в 1117 р. потрапив в полон до Володимира Мономаха. [1, 461] В 1167 р. влада в орді Бурчевічів переходить до сина Аклана – Кзака. Того самого, з „Слова о полку Ігореві”, союзника Кончака, хана половців Донщини. А син Гзака, Роман Гзич править Бурчевичами до самої битви на Калці [2, 671-672].

Після поразки на Калці частина половців відходить в Крим. Генуезці та араби відмічають кількісну більшість половців над іншими народами як в містах Криму, так і по всій його території.[3, 184]

Нащадок Тааза – Бейбарс Бурджогли (Бундусдарі) в 1260 р., ставши султаном Єгипту, веде листування з ханом Золотої Орди Берке про долю одноплемінців та пропонує прийняти іслам. На кошти Бейбарса зведена мечеть Узбека в місті Солхат (Старий Крим), котра збереглась до нашого часу [4, 322–323]!

З 60-х років XIII ст. на половців орди Бурчевічів як православних, так і язичників, тиснуть генуезці - католики та татари - мусульмани. Чисельність половців скоротилася в кілька разів і до 1312 р. (правління Узбека), значна частина їх відкочовує в рідні землі по південному та східному краю Великого Дніпровського лугу. Знищення орди Бурджогли завершив емір Мамай, котрий заклав свою столицю на Кучугурах, на родових теренах їхніх зимових кочовищ [5, 78].

Суспільна думка признає „кращих воїнів Європи та світу”. Македонська фаланга, римські легіони, сарматські катафрактарії... вікінги, хрестоносці... ландскнехти... На XVII ст., заднім числом, завдяки комп'ютерній грі „Козаки” на цю роль „призначені” козаки. Російське кіно захоплюється фільмами про найкращих воїнів світу – російський спецназ... Хлопці, замало самим себе „призначити”, треба щоби світ вас визнав!.. Після монгольської навали кращими воїнами Європи вважалася половецька легка кіннота.

Імперії не можуть довести до кінця геноцид, навіть коли в їх розпорядженні є телефон і телеграф, мережа залізниць, кулемети та газові камери. А монголи і не ставили за мету винищення половецького народу. Вони тільки позбавили влади половецьких князів та використали підкорені орди як передовий загін при вторгненні до Західної Європи [5, 171–174].

Половці, що не підкорилися монголам, пішли зі своїми князями до мадярів. Ще мадярський король Стефан (Іштван) II (1163 – 1172 рр.) заповів нащадкам розмістити на східному кордоні рицарів духовних орденів як єдиний можливий щит „від злонамірних половців”. А король Андрій II (1205 – 1235 рр.), сам будучи учасником П'ятого хрестового походу, кілька разів надсилав госпітальєрам прохання розташуватися в Трансільванії [6, 3].

Перше добровільне переселення половців на землі Угорщини позначено 1091 роком. А після розгрому на Калці половці під орудою хана Котяна з династії Бурджогли масово переселяються до Угорщини. Хан Котян, до речі, дуже товаришував з Данилом Галицьким. Котян приїхав до Угорщини сам, вивчив угорську мову (!), а потім запропонував королеві Бела IV (1235 – 1270 рр.), що готовий прийняти християнство та визнати над собою королівську владу. Половців прийняли, при цьому „стада їх спустошили усі рівнини та посіви”...[6, 4–5].

В 1241 – 1242 роках Бату-хан „вогнем і мечем” пройшов Польщею, Моравією, Угорщиною, Трансільванією, Хорватією, Боснією, Сербією, Болгарією, Валахією... [7, 195]. Після битви під Легницею монголи навантажили цілі вози правими вухами поляків, що пали в бою. [1, 395]. Монголи вийшли на береги Адріатики і „призначили” її „останнім морем” – згідно із заповітом Чингізхана!

При навалі Бату-хана на Угорщину частина половців як нехрещених, так і православних, що жили там, в кількості 40 тисяч, пішли разом з монголами та повернулися на Дніпро. [6, 12] А поверталися монголи через Кічкаський перевіз в межах сучасного Запоріжжя!

Орденські рицарі або половці – хто захистить Угорщину від Золотої Орди?! В 1242 р. римський папа призначає половцям Угорщини архієпископа Стрігонського, цесторіанця. „In provincia Cumanorum apostolis legatus” – „В провінцію половців апостольський посланець”. В 1282 р. в грамоті єпископа куманов сказано: „Мешкають в Великій та Малій Куманії між Дунаєм та Тисою 40 тисяч половців” [7, 196].

Ще в короля Стефана II половці стають особистою охороною. А з 50-х років XIII ст. вони відтісняють від престолу угорських достойників та німецьких ландмістрів. Король Стефан (Іштван) V одружується з дочкою Котяна (у хрещенні – королева Єлизавета I) [6, 11].

Половці були особистою охороною та вихователями сина Єлизавети, майбутнього короля Ласло (Ладіслава) IV. Імена вихователів: Асур, Арбуз („арбуз” половецькою – „диня”, а кавун половецькою – „коун”!), Арпад, Тарталі та Комонечі (знаменита румунська гімнастка Надя Комонечі, мабуть, з цього роду). Верхівка мадярського суспільства перейняла одяг, військове спорядження манери та традиції половців [8, 741]!

Орденські рицарі, вкрай незадоволені посиленням половців, вбили Котяна. У помсту половці спустошили всі міста, в яких стояли німецькі рицарі та пішли до Болгарії. В 1265 р. римський папа Урбан намагається організувати черговий похід на половців. В 1290 р. папа Микола III організовує хрестовий похід на половців з участю Польщі, Богемії, Австрії, Угорщини. Король Ладіслав IV повинен був брати участь в цьому поході та був убитий придворними Комонечі і Тарталі. („Тарталья – каналья”) [7, 196].

Етнос половців не зник. Одна частина його осіла в Польщі, Угорщині, Балканських країнах. Вже в XIV ст. половці дали Центральній Європі уроки організації елітних військ – гусар та улан [9, 123–145]. Ось чому легка та середня кавалерія всієї Європи, аж до Франції, носить такий відбиток тюркської термінології та методів бойових дій!

Ще одна частина половців осіла в прикордонному з Золотою Ордою степу Подніпров'я в якості „польної сторожі” на „шляхах татарських”, утворивши слободи та „городки”, що були в ленній залежності від Великого князівства Литовського [10, 71–72]. Барський староста Бернард Претвіч в спогадах про „свою війну” просто і ясно каже, що „козакувати” – це „лежати на полі між шляхами” [12, 49].

Про цю сторожу пишуть в середині XIV ст. тевтонські рицарі Фрідріх фон Крейцпек, Ганс фон Траунн та Петро Сухенвірт. Останній охарактеризував степову сторожу: „Такої непроходимої країни і таких злобних степових вершників зроду не доводилось бачити” [13, 88–90].

Вже в 1411 р. (наступному р. після Грюнвальдської битви!) в літопису „Хроніка Литовська, Жимойтська та Биховца” вперше згадані, як унікальна елітна військова сила, козаки [11, 80]! В цьому році князь Вітовт осадив у Великому Лузі Дніпровому на слободах, в засіках та митницях служебників – козаків ординських та рицарів орденських (!) під проводом ленних князів – онуків „того самого” Мамає та старости Черкаського Гі-де-Гольда [14, 13].

Та звідки ж у степах на Нижньому Дніпрі з’явитися значній кількості орденських рицарів? Камергер герцога Бургунського і командор ордена Іоаннітів, котрий очолював їх в 1413–14 та 1421 роках Жильбер де Ланноа, рятуючись від переслідувань королями і папами, привів сюди з Західної Європи „пошт” з більш як сотні рицарів. До Іоаннітів доучилися тамплієри, орден яких був заборонений. Дорогою через Польщу приєдналися рицарі Тевтонського ордена, що їх утискувала польська влада. Оскільки при кожному рицарі були зброєносці та озброєні служники, всього прийшло багато більше тисячі воїнів – сила на той час! [15, 13]

Тут монахи-воїни і залишилися „до живота”, тобто до кінця своїх днів [9, 153]. Після смерті Вітовта (восени 1430 року), втративши опору Великого князівства литовського, рицарі та козаки, увібравши традиції напіввійськових об’єднань бродників, формують „третю силу” за порогами Дніпра.

Розглянемо „половецький слід” в термінології. До 1315 р. половці Угорщини втрачають свою назву і починають іменуватися „shekallos”, тобто – прикордонні стражі” та „ГУС-ЗАР”. „Shekallos” – це ні в якому разі не „шакалі”, а скоріш за все – „солдати”. Слово, мабуть, походить з іврити „saqal” – „зважувати”, звідси і назва монети „шекель”. А слово „солдат” – від монети „сольдо”, тобто – „найманий воїн” [6, 27].

Розглянемо слово „ГУС-ЗАР”. Виявляється, що воно пов’язане зі словом „козак”. „Козак” з легкістю трактують як „вільна людина”. Саме таке значення слово нині має в багатьох мовах, включаючи самоназву народу „казахи”. Більш тонке, „професорське” трактування подає Дмитро Яворницький – від тюркських „кай сак” – „легка сума”.

Та вперше слово „козак” читаємо в „Codex Cumanicus” – „Половецькому словнику”, котрий складено на початку XIII ст. „Козак” у перекладі з половецького на латину та перську мову – „страж, охоронець” [5,174].

На джагагайському варіанті тюркської мови (на ньому розмовляли половці) „каз”, або ж „коз” означає – „гусак”. „Білий гусак” у значенні птаха звучить „ак коз”. Та в переносному сенсі „гусак білий” в значенні „гусак вільний або ж дикий” звучить „КАЗАК”, або „КОЗАК”. Так почали прозивати найманих легкоозброєних вершників, без огляду на їхнє походження [9, 154]. До нашого часу шукачі пригод, військові найманці звать себе – „дикі гусі”!

В першій половині XIV ст. до європейських мов входить слово, котре означає легкокінного найманця: „гусар” – чеською та словацькою мовами, „гусар” – сербською, „гусьор” – угорською [9, 153]. „Етимологічний словник...” німця Макса Фасмера стверджує, що слово „гусар” походить від угорського „gusz” – двадцять [16, 477]. За германським правом, двадцять господарств зобов’язані були виставити одного вояка, озброїти його, обмундирувати та годувати за свій рахунок [9, 133–134].

Але ж у всіх слов’янських мовах поняття „гусар” якимось виводять від слова „гуси, гусак”. Та і в німецькій, де гусак—це „gans”. „Лебедині гусари” – відбірна польська кіннота... Лебединого та орлиного пір’я на все військо не вистачало, більшості вояк доводилося задовольнитися гусячим!

З початку XV ст. Європа оцінила непереможних „гуситів”, послідовників вчення Яна Гуса. А його чеське прізвище означає „гусак”

Первісно гусари були легкою кіннотою угорців, потім цей вид війська з особливим мундиром та зразком поведінки в суспільстві затвердився в цілій Європі – поет-партизан Денис Давидов та поручик Ржевський з анекдотів!.. Придивіться до однострою гусара XVIII – XIX ст. та спорядженню, що зображене на кам’яних скульптурах половецьких воїнів, може знайдете спільне.

Джерела та література

1. Літопис руський за Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989.
2. Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. — Т.2. – М., 1962.
3. Плетнева С.А. Половцы. – М, 1990.
4. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т.2. – К., 1985.
5. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М.: Московский университет, 1973.
6. Голобовский П.В. Половцы в Венгрии. Исторический очерк. – К.: Тип. Университета Св. Владимира, 1889.
7. Ed. Venzel. Codex Arpadianus continuatus. VIII. – № 63. Pest. 1860–1874. – № 195.
8. Куник А.А. О торских Печенегах и Половцах // Записки Имп. акад. наук по I и III отделу. – Т. II. - СПб., 1854.
9. Н.С.Голицын. Русская военная история. – Ч. I. – СПб.: Общественная польза, 1877.
10. L.Kolonkowski. Dzieje Wilkiedo Ksiestwo Litewskiego za Jagiellonow. – Т. I Warszawa, 1930.
11. ПСРЛ. Хроника Литовская, Жимойтская и Быховца. – Т.3. – М.,1975.
12. Український степовий кордон в сер. XVI ст. (Спогади Барського старости Б.Претвіча). – Вип.2. – Запоріжжя. – К., 1997.
13. Ф-х Аделунг. Критико-литературное обозрение путешествий по России до 1700. Пер. с немецкого. – М.: Университетская типография, 1864.
14. A. Prochaska. Krol Wladislaw Sagiello T. I Biblioteka Ak. Umietnosci. – Krakowie, 1908.
15. Путешествие Гильберта де Ланноа в восточные страны Европы в 1413–1414 и 1421 гг. // Университетские известия. – № 10. – К., 1873.
16. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Т. I. – М., 1986.